

Центр історико-антропологічних досліджень
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка

Маленький дорослий

Igor Serdiuk

Little Grown Up:

Child and Childhood in the 18th century Hetmanate

Kyiv
K.I.S.
2018

Ігор Сердюк

Маленький дорослий:

Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.

Київ
К.І.С.
2018

УДК 392.33-055.62:949(477)”1648/179”

С32

Сердюк Ігор

С32 **Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / Ігор Сердюк.** – Київ : К.І.С., 2018. – 456 с.

ISBN 978-617-684-206-4

Ця книжка є спробою дослідити минуле козацької України не через героїку чи політичні перетворення, а через життя справді «маленької людини». Основними її персонажами є немовлята, учні ремісників і наймити, школярі й сироти, малолітні волоцюги та жебраки, байстрюки і нащадки старшини. У фокусі дослідження – долі окремих дітей, але найперше – збірний образ дитинства й уявлення про нього, котрі побутували в суспільстві Гетьманщини. Як це суспільство структурувало дитячий вік, як ставилося до народження і смерті дитини, як уявляло долю її душі у засвітах? Зрештою, що тоді мали на увазі під поняттям «багатодітність», як намагалися розв'язати проблеми з безпліддям, як відбувалися дорослішання і соціалізація дитини? Відповіді на ці та інші запитання представлені на сторінках монографії.

Видання розраховано на фахівців та всіх, хто цікавиться історією дитинства і родини, Гетьманщини, соціальною історією.

УДК 392.33-055.62:949(477)”1648/179”

Рекомендовано до друку Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(протокол № 9 від 28 грудня 2017 року)

Науковий редактор:

Юрій Волошин, доктор історичних наук (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка)

Рецензенти:

Ірина Ворончук, доктор історичних наук
(Науково-дослідний інститут українознавства)

Ігор Скочиляс, доктор історичних наук
(Український католицький університет)

Наталія Старченко, доктор історичних наук (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України)

Літературний редактор:

Тетяна Кришталовська

На обкладинці та форзацах використано малюнки Тараса Шевченка

© І. Сердюк, 2018

© макет, К.І.С., 2018

Моїй дружині Надії

Зміст

Перелік скорочень	9
Передмова.	10
Вступні зауваги	17
§1. Історія дитинства до і після Ар'єса: кілька спостережень.	17
§2. Особливості джерел	30
Розділ 1. Вік дитинства	42
§1. Кілька прикладів періодизацій.	42
§2. Норми права	47
§3. Вчена культура та релігійні норми	53
§4. Зовнішність і визначення віку	59
§5. Гратися чи працювати?	64
§6. Шлюб як акт дорослішання.	67
Розділ 2. Дитина в населенні і родині: демографічні аспекти 76	
§1. Діти у статеві-віковій структурі населення Гетьманщини.	78
<i>Вік</i>	78
<i>Стать</i>	93
§2. Дітність родин і плідність	103
Розділ 3. Древо без плоду: бездітність у суспільстві, що прагне народжувати	113
§1. Прокреція і конформність.	115
§2. Час батька	118
§3. Неспроможність до злягання	119
§4. Способи зцілення	122
§5. Хто винен?	128
§6. Пари неплідні	131

Розділ 4. Бог дав: народження дитини	134
§1. Які чинники впливали на народжуваність (уявлення і практики) .	134
§2. Чи вдавалися мешканці Гетьманщини до контрацепції?	142
§3. Сезонність народжуваності	148
§4. «Не великоє диво, що баба пупъ завяже»	154
<i>Баба-повитуха у писемних джерелах.</i>	156
<i>Уявлення про пологи та їх перебіг.</i>	166
Розділ 5. Охрещується раб Божий	178
§1. Між канонічними і повсякденними практиками	179
§2. Хрещення за «форс-мажорних» обставин	191
§3. «Не бивши кума, не пити пива»: хрещені батьки	195
§4. Вибір імені	203
Розділ 6. Бог взяв: дитина перед лицем смерті	214
§1. Дитяча смертність	215
<i>Природний рух та основні параметри смертності населення</i>	217
<i>Дитяча смертність: вікові аспекти</i>	220
<i>Річні й сезонні коливання та причини дитячої смертності</i>	226
§2. Поховальний ритуал	231
<i>Дійові особи</i>	232
<i>(Не)дотримання обряду</i>	237
<i>Місце поховання</i>	240
<i>Ціна поховання</i>	246
§3. Ставлення до смерті	249
Розділ 7. Дорослий світ малолітньої дитини	261
§1. «З дѣтска бабами и нянками возвращень и скормленъ»	261
§2. «От бывшой в хатѣ тѣсноты»: «дитячий» простір, якого не було .	269
§3. Дитячі речі	279
<i>Колиска</i>	280
<i>Одяг</i>	281
<i>«От тобі кукли и теремки»</i>	291

Розділ 8. Дитяча праця	299
§1. Кілька спостережень про роботу вдома	301
§2. Дитяча праця поза родиною	306
<i>Діти-наймити</i>	310
<i>Учні ремісників</i>	322
§3. Заплутаний клубок відносин між дітьми-наймитами і господарями	327
<i>«Злий» господар і нещасний наймит</i>	328
<i>Поганий наймит</i>	334
<i>«Ідеальні» стосунки</i>	338
Розділ 9. Дитина як «інший»	341
§1. Байстрюки	342
§2. «В нашей школьѣ як на татарском полѣ»	351
§3. Діти-жебраків і діти жебраків	359
§4. «Сырота и горбат и череват и много ѣст»	367
§5. Іншування «своїх». Спроба мікроісторичного аналізу справи Романа Краснощоченка	374
<i>Особливості джерела</i>	375
<i>Особистий життєвий досвід</i>	376
<i>Хвороба, страх і огида</i>	379
<i>Злочин і кара</i>	383
Післямова	388
Джерела	393
Література	402
Перелік таблиць і рисунків	425
Перелік ілюстрацій	427
Географічний покажчик	430
Іменний покажчик	435
Summary	450

Передмова

Ще двадцять років тому у спеціальному історіографічному есеї відомий британський дослідник Г'ю Каннінгем (Hugo Cunningham) стверджував, що історія дитинства процвітає. Популярність таких студій він пояснив тим, що з кінця ХХ ст. західний світ дуже переймається проблемами виховання дитини, комерціалізацією всього, що пов'язано з нею, та переосмисленням прав і обов'язків дітей. Роздуми про ці матерії часто ставали відправною точкою наукових досліджень, науковці також реагували на запити суспільства, котре бажає краще зрозуміти дитину. Від них почасти очікують пояснень щодо історичних коренів сучасних проблем, пов'язаних з дитинством і дорослішанням. Ще одним важливим аспектом є розуміння причин диференціації дитинства, адже, окрім соціально благополучних, є країни, де діти голодують, масово помирають від епідемій, не отримують належного піклування та освіти¹.

Окрім усього, Каннінгему йшлося про суспільство масового споживання, котре виокремлює дитяче на рівні простору, речей, ігор, мистецтва, літератури і навіть кольорів. Сьогодні ми знаємо не тільки те, які барви залічувати до дитячих, а й те, які з них більше пасують хлопчиків, а які – дівчинці. Такі елементи сучасного образу дитинства, на перший погляд, здаються універсальними і природними. Однак вони є соціально сконструйованими, навіть такі, як безмежна материнська любов до своїх дітей, замилювання немовлям, пригадування дитячих років у пасторальних тонах тощо.

Попри дискусії про деталі, сьогодні немає сумніву, що сучасне дитинство – конструктор модерної доби. Засадничі зміни у його побутуванні в європейському суспільстві припали на останню третину XVIII ст. Класичним прикладом слугує Франція, де тоді почало вибудовуватися розуміння того, що «нація» потребує відтворення населення. Зрештою і становлення демографії як науки сприяло появі нових економічних, філософських і суспільно-політичних поглядів на родинну сферу. Вони, своєю чергою, сформували запит на інтенсивне піклування про дітей, для поширення якого держава вирішує використовувати просвітницькі ідеї. З огляду на це виникає дискурс посередників між державними демографічними інтересами і населенням. Основним з таких посередників став Жан-Жак Руссо (Jean-Jacques Rousseau) з його концептом дитинства, представленим у романі «Еміль». Цей твір мож-

1 Cunningham H. *Histories of Childhood* // *The American Historical Review*. 1998. Vol. 103. Issue 4. P. 1195–1196.

на вважати символом змін, зокрема й того, як «реальна ситуація» відстає від просвітницької риторики. Такий розрив був особливо притаманний Російській імперії XIX ст., що засвідчують деконструкції творчості тогочасних літературних класиків та порівняння її з історичним контекстом². Та вже ж зміни відбувалися, і стара модель дитинства поступово зникала.

Так склалося, що для історії України Просвітництво найперше асоціюється з інкорпорацією до Російської імперії, уніфікацією життя раніше автономних територій за імперським зразком, модернізацією. Можна довго сперечатися про успішність таких ініціатив у XVIII ст., але їх (не)втручання в родинне життя здатне слугувати мірилом успіху і глибини змін. Саме тому дитинство в ролі маркера побутування соціуму зацікавило мене як дослідника Гетьманщини. Інтерес до вивчення історії дитинства й на емпіричному рівні виник у мене кілька років тому під час роботи над дослідженням демографічних характеристик населення полкових міст. Тоді я звернув увагу на те, що діти, котрі становили значну частину тогочасного суспільства, залишилися «мовчазною меншістю» не тільки на сторінках джерел, а й у працях дослідників, адже останні вивчають козацьку добу переважно з погляду військової історії, біографістики, політичних та економічних перетворень, соціальної стратифікації.

Варто зазначити, що «дитяче» в тому чи тому вигляді може бути наявним і в названих сферах, оскільки, вивчаючи, скажімо, воєнні конфлікти, можна зважати й на загибель дітей або ж участь підлітків у військових формуваннях. Разом з тим ми не можемо написати суто «дитячої» історії Гетьманщини, і річ не лише у відсутності необхідних джерел. Так само, як дослідники смерті говорять про дії живих людей, історики домодерного дитинства концентруються передусім на результатах дій та уявленнях дорослих. Це закономірно для суспільства, котре не відсепарувало дитячу культуру від дорослого світу. Однак для соціуму Гетьманщини з його патріархальністю і відносинами покори й підпорядкування дитина виокремлювалася тим, що потребувала опіки. А це, на думку Еви Доманської (Ewa Domańska), автоматично залучало об'єкт піклування до ієрархії відносин, робило підконтрольним піклувальникові³. У такому контексті дитина постає пасивним суб'єктом, тому в цій книжці багато буде сказано саме про дорослих як про «піклувальників» і творців уявлень про природу дитини.

2 Фогель Э. *Модели материнства в романе Льва Николаевича Толстого «Анна Каренина» (1873–1877)* // Пол. Гендер. Культура. М., 2003. С. 191–211. Про деконструкцію міфологізації та пригадування дитинства в російській класичній літературі див.: Wachtel A. *The Battle for Childhood: Creation of a Russian Myth*. Stanford, 1990; Wiegers B. *The Child and The Childlike in Russian Narrative Literature (1850–1935)*. Maastricht, 2000.

3 Цю тезу Ева Доманська сформулювала щодо речей, порівнюючи їх з дітьми. І перші, і другі потребують піклування, а тому їх включено в ієрархію підпорядкування. Доманська Е. *Речі як Інші* // Ейдос. Вип. 2. Ч. I. К., 2006. С. 147.

Структура мого тексту вибудована таким чином, щоб зосередити увагу на основних складниках побутування дитинства у традиційному християнському суспільстві: народженні, хрещенні, дорослішанні та смерті⁴. Їх доповнено сюжетами, як-от про прокреацію і безпліддя, маргіналізацію та іншування дітей. Ці аспекти я намагався дослідити з огляду на уявлення, практики й демографічні «реалії», відображені у різних джерелах – від матеріалів церковного обліку до судових справ та листів. Таким чином, зроблено спробу пов'язати серійну історію з аналізом казусів і поєднати підхід історичної демографії (з її нахилом до природознавчого дискурсу й відображення «реальності») та історії (з її аналізом риторики та уявлень)⁵.

Там, де це вдавалося, я максимально намагався спрямовувати фокус дослідження на простолюду, або ж представників так званої популярної (народної) культури, для якої характерні усна передача знань і «народна побожність». Цього фокусу дотримано не скрізь як через те, що основними творцями писемних джерел Гетьманщини були носії «вченої культури» («*litteratus*», грамотні), так і через бажання поглянути на взаємодію між «високим» і «низьким» у формуванні уявлень про дитинство⁶. При цьому протиставлення народного і вченого, якого іноді я не уникнув, є насамперед описовим прийомом. Думається, що на суспільство Гетьманщини цілком накладаються висновки Жака Ле Гоффа (Jacques Le Goff) щодо середньовічного Заходу про те, що «культурна реальність дуже рідко була реальністю протиставлення народного вченому». Натомість її треба трактувати з погляду взаємодії «між культурними діями та культурними діями більш-

4 Основними віхами життя домодерної людини були народження (хрещення), шлюб і смерть. Мое дослідження дитинства безпосередньо стосуватиметься двох із них, а також опосередковано заторкуватиме шлюб. Лаконічне і локальне дослідження цієї «тріади» див.: Bogucka M. *Spectacles of Life. Birth – Marriage – Death. Polish Customs in the 16th–18th Centuries* // Acta Poloniae Historica. 1994. № 70. P. 29–48.

5 Про поєднання природознавчого дискурсу та історіописання див. докладніше: Izdebski A. *Konwergencja nauk przyrodniczych i historycznych: teoretyczny potencjał i praktyczne trudności* // Historyka. Studia metodologiczne. 2014. Т. 44. S. 67–94.

6 Ці поняття у книжці використано інструментально, тож надалі я вживатиму їх без лапок. Популярну культуру услід за Пітером Берком (Peter Burke) розглядатиму як множинну й витворену простолюдом «знизу» на основі усної традиції. У контексті побутування дитинства для неї засадничою є практика. Натомість висока культура, яку формували освічені прошарки, еліта, характеризується увагою до теорії та пояснень. Окрім відсутності чіткої межі між ними, важливо те, що в Гетьманщині обидві культури, як релігійні, функціонували у системі координат православної церкви. При цьому простолюду була притаманна народна побожність – релігійні уявлення, далекі від розуміння богословських тонкощів віри (за визначенням Наталі Яковенко. Див.: Яковенко Н. *У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Гаятовського*. К., 2017. С. 10). Про високу і популярну культуру див. класичну працю, насичену історіографічно: Берк П. *Популярна культура в ранньомодерній Європі*. К., 2001.

менш ученими, а чи більш-менш народними»⁷. Скажу також про вченість в іншому, вужчому значенні. У цій книжці я оминаю увагою питання освіти. По-перше, тому, що її здобуття зазвичай не входило до життєвих стратегій простолюдю. По-друге, з можливих аспектів дитячого і підліткового віку в Гетьманщині саме освіту досліджено найґрунтовніше, більш докладно, ніж я могу це зробити у пропонованому виданні⁸.

Говорячи про хронологічні межі, мушу пояснити, чому розглядаю саме XVIII ст. У цей час Гетьманщину утворювали десять лівобережних полків. Її територія, попри локальні включення спільнот греків, старовірів, російських військових тощо, мала доволі етнічно й конфесійно гомогенне населення. Вона накладалася на межі Київської митрополії та Переяславсько-Бориспільської єпархії. Такі компактність і однорідність неабияк важливі для дослідження дитинства практично з «нуля». Адже, «зазіхнувши» і на Правобережжя, я, наприклад, мусив би шукати відмінності унійної та православної церковних традицій у ставленні до дитинства й родинного життя, чого без опертя на спеціальні розвідки істориків церкви зробити неможливо. Так само складно без відповідних напрацювань оцінити вплив урядових ініціатив Речі Посполитої в колишніх полках на правому березі Дніпра. Глибокому зануренню у другу половину XVII ст. заважає також відсутність облікових джерел, котрі дуже цінні для мого дослідження і, по суті, вводять дитину у поле зору історика. Водночас у книжці використано матеріали XVII та початку XIX ст., а побутування дитинства розглянуто у більш широкому європейському контексті. Однак саме суспільство Гетьманщини XVIII ст. є основним об'єктом дослідження, і його вивчено найдокладніше. Це суспільство уже зазнавало істотних трансформацій, які в подальшому посилилися під просвітницьким впливом. Те, як (чи) такі зміни відображалися на родинному житті і змінювали модель дитинства, є важливим дослідницьким питанням. Навіть якщо серйозних змін не буде виявлено, то вивчення моделі дитинства напередодні великих трансформацій стане відправною точкою для майбутніх досліджень аналогічних явищ уже на матеріалах XIX ст. Тоді колишня Гетьманщина, переформатована у Чернігівську та Полтавську губернії, ще певною мірою зберігалася, зокрема і в родинній та дитячій сферах.

7 Ле Гофф Ж. *Середньовічна уява*. Львів, 2007. С. 105–118. Як приклад дослідження про механізми взаємообміну між різними рівнями культури в Гетьманщині див.: Романо-ва О. «Дело Ильи Човпило, подписавшегося князю бесовскому...» (*Симбіоз народної та книжної культури в повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст.*) // *Повсякдення ранньомодерної України*. Т. 2. К., 2013. С. 239–270.

8 Згадаю тільки два найбільш знакові монографічні дослідження: Посохова Л. *На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* Харків, 2011; Яременко М. «Академіки» та Академія. *Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.* Харків, 2014.

Гетьманщина в середині XVIII ст. Автор – Дмитро Вортман

Поява цього видання стала можливою завдяки підтримці багатьох людей, яким із приємністю висловлюю подяку. Насамперед це мій Учитель – професор Юрій Волошин, котрий відкрив для мене світ Гетьманщини і зацікавив історичною демографією та соціальною історією. Окрім того, йому вдалося створити у Полтаві невелике, але дружнє коло істориків-ранньомодерників, у середовищі якого прийнято ділитися книжками, ідеями, джерельними знахідками. За такий інтелектуальний обмін, корисні поради й допомогу я надзвичайно вдячний своїм друзям і колегам Оксані Коваленко, Віталієві Дмитренку, Олександрові Сакалу, Анастасії Момот. Так само щиро мені допомагали Тимофій Брік, Дмитро Вортман, Тетяна Гошко, Вадим Назаренко, Оксана Прокоп'юк, Олексій Сокирко, Віталій Ткачук, Максим Яременко.

Володимир Маслійчук був одним із перших читачів та критиків фрагментів мого тексту. Його піонерські розвідки слугували для мене дороговказами у власних пошуках. Такі пошуки почасти починалися і закінчувалися в архівах. На щастя, моє перебування там було сповнене здебільшого приємних моментів, за що дякую передовсім працівникам читальних залів ЦДІАК України, Інституту рукопису НБУВ, ДАПО. Особлива вдячність працівникам Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ), котрі відгукнулися на моє прохання і надали зображення для обкладинки цієї книжки.

Дуже важливим для мене було стажування при факультеті *Artes Liberales* Варшавського університету, що насамперед уможливило роботу в бібліотеках Варшави та ознайомлення з науковим доробком зарубіжних колег. За фінансову підтримку моїх досліджень висловлюю щиро дяку Міжнародній асоціації гуманітаріїв та Науковому товариству імені Шевченка в Америці. Отримання дотацій неможливе без рекомендацій колег, котрі своїм авторитетом і знаннями надають апікаціям підтримку. За таку довіру я вдячний Наталі Яковенко, Олегу Воловині, Володимирові Маслійчуку, Юрієві Волошину. Слова подяки адресую також рецензентам монографії Ірині Ворончук, Ігореві Сковчилясу, Наталі Старченко – вони знайшли час на прочитання тексту, висловили свої враження та «благословили» книгу до друку.

На етапі перетворення рукопису на книжку велику роботу літературного редактора якісно та у стислі терміни виконала Тетяна Кришталовська. Від нашої співпраці залишилися найкращі враження. Гарні традиції взаємин із полтавськими істориками Гетьманщини продовжив Юрій Марченко – директор видавництва «К.І.С.», котрий погодився видати цю книжку.

Робота науковця потребує і розуміння з боку родини. У цьому сенсі для мене було створено ідеальні умови, за що дякую насамперед дружині Надії, а також своїм батькам і братові.

Перед викладом основної частини монографії варто зробити кілька технічних зауваг. Підрядкові покликання на літературу подано за спрощеною формою (автор, назва, місце і рік видання), оскільки розлогий бібліографічний опис наявний у списку літератури. Цитати з оригінальних джерел так само спрощено: зі старої абетки збережено тільки ять (ѣ); вносні літери, слова, паєрки й лігатури внесено в рядок; титла розкрито; твердий знак у кінці слова знято; розділові знаки, поділ на слова, вживання великої і малої літер наближено до сучасного правопису. Опубліковані документи процитовано так, як вони надруковані у відповідних виданнях. Де це можливо, я намагався наводити стислі біографічні довідки про персонажів книжки. У більшості випадків ці довідки складено на основі даних Вадима Модзалевського та Віктора Заруби ⁹, а також інформації генеалогічних форумів та інших відкритих джерел. Цитати з Біблії подано за перекладом Івана Огієнка ¹⁰.

9 Заруба В. *Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки*. Дніпропетровськ, 2011; Модзалевській В. *Малоросійський родословникъ*. Т. 1–4. К., 1908–1914; Т. 5. К.; СПб., 2004.

10 Я користувався електронним модулем, зручним як для різноманітного пошуку (наприклад, за ключовими словами), так і для цитування: <https://goo.gl/sdBnVB>.

Summary

Modern society distinguishes everything childish on the level of space, things, games, art, literature, and even colors. Today, we know not only which colors are babyish, but also which are more suitable for a boy, and which are for girls. Such elements of the childhood image, at first glance, seem to be universal and natural. However, they are socially constructed, even such as infinite maternal love for their children, adultery for infants, remembering childhood in pastoral tones, etc.

Despite the discussion of the details, there is no doubt that contemporary childhood is a construct of the modern age. Fundamental changes in its existence in European society happened in the last third of the eighteenth century. A classic example is France, where at that time the idea that “nation” required the reproduction of the population developed. In the end, the emergence of demography as a science contributed to the emergence of new economic, philosophical and socio-political views on the family. In their turn, they formed a request for intensive care of children, for the expansion of which the state decides to use educational ideas. In view of this, there is a discourse of mediators between state demographic interests and the population. The main of such intermediaries was Jean-Jacques Rousseau with his concept of childhood, presented in the novel “Emile”. This work can be considered a symbol of change, including how the “real situation” lags behind the educational rhetoric. This gap was especially typical of the Russian Empire of the nineteenth century, what is witnessed by the deconstruction of the works of contemporary literary classics and its comparison with the historical context. But already changes took place, and the old model of childhood gradually disappeared.

It happened so that for the history of Ukraine, the Enlightenment is primarily associated with the incorporation into the Russian Empire, the unification of life of the previously autonomous territories by imperial model, and modernization. It is possible to argue for a long time about the success of such initiatives in the XVIII century, but their (non)interference into the family life can serve as a measure of success and depth of a change. That is why childhood as a social life marker is interesting in the context of studying the history of the Hetman State. The children, who made up a significant part of the contemporary society, remained “silent minority” not only on the pages of sources but also in the writings of the researchers, since the latter studying of the Cossack period mainly from the point of view of military history, biographical studies, political and economic transformations, and social stratification.

It should be noted that “childish” in one or another form may be available in the above-mentioned spheres as, for example, by studying, for example, military conflicts, one can consider the death of children or the participation of adolescents in military formations. At the same time, we cannot write purely “child” history of the Hetman State, and the thing is not only in the absence of the necessary sources. Just as researchers of death say about the actions of living people, historians of pre-modern childhood concentrate primarily on the results of the actions and ideas of adults. It is natural for a society that did not discard child culture from the adult world. However, for the society of the Hetman State with his patriarchal attitude and relationship of obedience and subordination, the child was distinguished by the fact that it needed care. It automatically attracted the object of care to the hierarchy of relations, made a supervised guardian. In this context, the child appears to be a passive subject, so this book will say a lot about adults as “trustees” and creators of ideas about the nature of the child.

The structure of this book is formed in such a way as to focus on the basic components of the childhood existence in a traditional Christian society: birth, baptism, mature and death. They are supplemented with plots, such as procreation and infertility, marginalization and the placement of children. I tried to investigate these aspects in terms of representations, practices and demographic “realities” reflected in various sources – from church records to litigation and letters. Thus, an attempt was made to link serial history with the analysis of incidents and to combine the approach of historical demography (with its inclination to natural discourse and the reflection of “reality”) and history (with its analysis of rhetoric and ideas).

Where it succeeded, I tried to direct the focus of research to the common people, or representatives of the so-called popular (folk) culture, which is characterized by the oral transmission of knowledge and “national devotion”. This focus was not followed everywhere, because the main creators of the written sources of the Hetman State were the bearers of the “learned culture” (“literatus”, literate), and because of the desire to look at the interaction between “high” and “low” in the formation of ideas about childhood.

Speaking of chronological boundaries, I must explain why I focus my attention precisely in the XVIII century. At this time, the Hetman State, as an autonomous territory within the Russian Empire, formed ten left-bank regiments. Its territory, despite the local inclusion of the communities of Greeks, Old Believers, Russian military, etc., had a fairly ethnically and confession homogeneous population. Such compactness and homogeneity are extremely important for the study of childhood from practically zero. Deep immersion in the second half of the seventeenth century is also hindered by the lack of accounting sources, which are very valuable to my research and, in fact, introduce a child in the field of view of the historian. At the same time, the book uses materials from the seventeenth and

early nineteenth centuries, and the childhood perspectives are considered in a wider European context.

I note that questions that I put to my sources have not exhausted all possible answers, especially since they were not addressed to all possible “interlocutors”. In particular, the relevant professional studies of church historians and early modern intellectual thought would be very useful for the further development of the topic. After all, ideas of the society of the Hetman State about the nature of the childhood were based primarily on the relevant norms of the Christian doctrine. The scholarly church culture operated a specific set of markers to designate the various stages of childhood and maturity. It is important that these stages were expressed in specific age values that were similar to the norms of the “old” Polish legislation used in the Hetman State of the eighteenth century. Such a similarity is due to their common roots that sprout from the norms of Roman law and the numerology of the Scriptures. Another thing is that “written” age-old periodization sets (sometimes quite slender, sometimes very inconsistent) were poorly consistent with the views of the common people, with their indifference to knowledge of their own age and exact dates. In this sense, the main point of contact between church dogma and folk piety is the vision of a seven-year age as the most important “water-shed” in the development of the child. This is a symbolic limit, and, in practice, there should have been many of such “steps”. However, focusing precisely on the age of seven, I want to emphasize the importance of the role of the church in shaping the ambivalent attitude towards the child, depending on its age, in particular, its perception from some time as a “little adult”.

This ambivalence seems to be most prevalent in relation to the attitude towards death. In accordance with the biological realities of the time, the death of infants was more frequent and more commonplace than of adults. Of the ten baptized children, only four survived until the age of five, and some part of the newborns died without baptism. The last category of children was quite numerous, but it still should be investigated if their society saw them as belonging to the Christian community, and how they depicted their posthumous destiny in the light of national devotion. After all, the Orthodox dogmas somehow vaguely spoke about a “special place” outside hell and paradise. The infants died so massively that their death was not a tragedy for society, and it was perceived indifferently. Instead, at the individual level, we can trace the expressions of emotions, worries, the desire to avoid the death of descendants, hope for miraculous healing or resurrection. Therefore, the individual perception of childhood death was not indifferent, but ambivalent, it was determined primarily by the age of the child, the circumstances of restoration, etc.

High childhood mortality could be compensated by an even greater birth rate. The population gradually increased, but according to the resources and features of the family economy. Accordingly, a typical family in the Hetman State, in addition to the mother and father, had 2–3 children under the age of 14, but

not 5–10 year-olds, as we are told by modern stereotypes and ethnographic intelligence. The child was desirable; besides, the society of the Hetman State did not use contraception, but fertility reduced the age of marriage (significantly higher than the beginning of puberty), lactation, and death in childbirth. These constant factors were added periodic ones (epidemics, famine, outbreaks of illness). In the long run, this did not cross out the population growth, but made it impossible to demographic explosion.

The older the child was, the more noticed and appreciated it was by adults. This was also facilitated by the fact that the little child was a long time under the care of somewhat older relatives or elderly people, it was an “obscure creature”, did not know how to speak, had different proportions of body and posture. It seems that the attention to the youngest children was the strongest immediately after their birth, in the context of the relevant rituals, in particular baptism. The latter was accompanied by a set of actions that introduced the child to the Christian society, and also gave parents the opportunity to establish or expand social ties. Here, the baby became a “cause” for implementing adult strategies, which, in fact, could only touch the infant formally.

As the child grew more and more into the adult world, its body acquired the “right” proportions, the language was made clear, it became noticeable, began to benefit, and caused more emotions and feelings, including love and affection. The fact that a child of a certain age was regarded as a “little adult” does not overlook the long path of its socialization, which could be delayed much longer than the formal limits defined by law. This is the so-called “postponed adulthood” that ended in a patriarchal world with marriage, the birth of children, or the acquisition of economic independence. The underlying element of such a socialization was labor. Changing the nature of the performed work, gender specialization, the nature and size of the fees themselves were important markers of maturation. In addition to physical growth, the child received the necessary skills, established the needed connections, and joined various communities.

Studies of child labor point to one paradox. Traditionally, the society of the Hetman State is seen as such, in which the individual was inferior to the collective, and the family totally dominated its individual members. However, the maturation of many (if not most) adolescents for some time occurred outside of their own family, child mobility, escape, frequent change of hosts and occupations indicate a certain corridor of independence. For a part of the children, this did not mean complete absence of parental control, but for many, say orphans, the collective dominance manifested through the individual care of relatives or employers, the circle which the child could change, clinging to a new estate. It was much easier for the minor to move around the regiments than to the adult who could be imprisoned because of the absence of the necessary documents.

With this example, we returned to the first thesis about childhood as a marker of social life expressed at the beginning. So, what can this marker say about

the society of the Hetman State? In the “western” culture in the second half of the eighteenth century (firstly in France, USA, and UK), a modern childhood model is being formed, based on a new vision of the child’s nature, the emergence of mass education, the production of children’s things, literature for and about children. These changes were due to economic shifts and the impact of the Enlightenment; they were implemented through a strong state intervention. In the Hetman State, we still do not see the elements of the new model. This applies not only to the general public, but also to the elders, despite the fact that its representatives could read “Emile”, or sent their children to study at Wroclaw, Kiel or elsewhere. In their vision, the first years of life remained an obscure illness, which had to jump over faster and the child should grow older.

Does this show the failure of the relevant modernization government initiatives of the Russian Empire? This is difficult to say, because the Petersburg policy goes far beyond the bounds of this book. Another question is if the initiatives from above could significantly affect the childhood in the Hetman State. We think no. Massive worldview changes in the then realities could have been formed primarily through the mediation of the church, and its move to discipline in the XVIII century never happened. An illustrative example of this in the context of this book is the failure to attempt to limit the number of godparents in accordance with Moscow practices. The most successful government initiatives on childhood should be expected in those areas related to non-family life: medicine, education, and care for representatives of marginalized groups. These areas, besides education, however, remained more in the competence of the traditional society. Despite the great educational rhetoric, the Russian Empire touched the childhood in the Hetman State only with the edge, first of all, with respect to the age of criminal responsibility and the mitigation of juvenile delinquency. Other, much more important innovations, such as state orphanages, smallpox vaccination, specialized medical care for children and childbirth came to these areas already in the nineteenth century, besides the effect of their implementation did not appear immediately. Obviously, in the society of the Hetman State, which the Russian empire tried to normalize in the XVIII century, childhood and family life were the areas that experienced the slightest change. When, how and why such changes occurred should be found in other studies.

Наукове видання

Сердюк І.О.

Маленький дорослий:

Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.

Монографія

Підписано до друку 19.03.2018. Формат 70x100/16.
Папір книжковий. Друк офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Умов. друк. арк. 36,77.

Видавництво "К.І.С."
04080 Київ-80, а/с 1, тел. +380 44 4625269. <https://kis.prom.ua/>
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 677 від 19.11.2001 р.